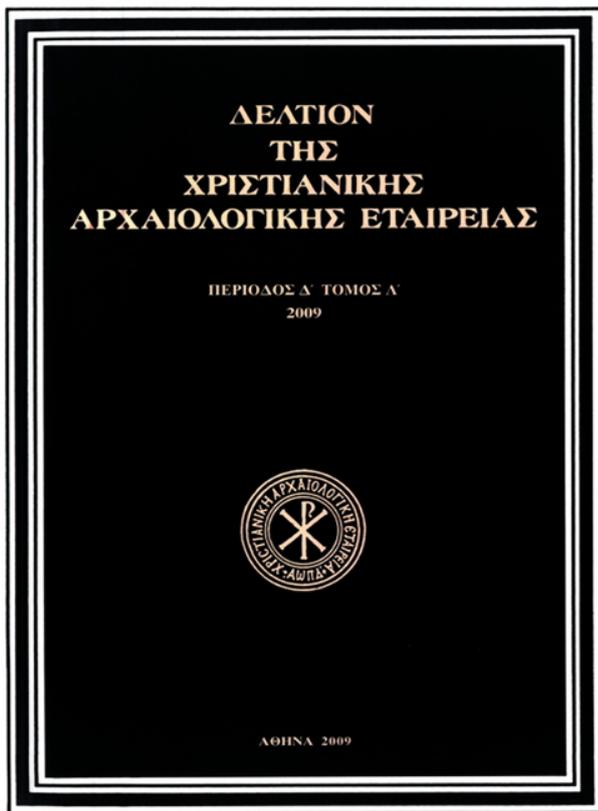

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Παρατηρήσεις στο καθολικό της μονής Αστερίου

Ιωάννα ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ

doi: [10.12681/dchae.641](https://doi.org/10.12681/dchae.641)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ Ι. (2011). Παρατηρήσεις στο καθολικό της μονής Αστερίου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 109–118. <https://doi.org/10.12681/dchae.641>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στο καθολικό της μονής Αστερίου

Ιωάννα ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 109-118

ΑΘΗΝΑ 2009

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΣΤΕΡΙΟΥ*

Το καθολικό της μονής Αστερίου στον Υμηττό (Εικ. 1), αφιερωμένο στους Ταξιάρχες, όπως και το καθολικό της μονής Πετράκη, μετόχι της οποίας αποτελεί, είναι μνημείο γνωστό στη βιβλιογραφία ήδη από την εποχή του Γ. Λαμπάκη. Παρά τις συχνές όμως βιβλιογραφικές αναφορές σε αυτό, παραμένει ελλιπέστατα δημοσιευμένο¹. Έχει χρονολογηθεί από τον 11ο έως το 13ο αιώνα, αν και σχετικά πρόσφατα τοποθετήθηκε από τον καθηγητή Χ. Μπούρα, σε μία συνοπτική αναφορά, στην πρώτη φάση της μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και μάλλον στο 16ο αιώνα². Εν τούτοις, σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις για τα μνημεία της Αθήνας, επαναλαμβάνεται η παλαιότερη τοποθέτηση του ναού στη μεσοβυζαντινή περίοδο και αποδίδεται, ως επί το πλείστον, στον 11ο αιώνα³.

Κατά τον Δ. Καμπούρογλου⁴, η μονή πήρε το όνομά της από τον όσιο Λουκά τον Στειριώτη ή Αστεριώτη (Αστέρη), ο οποίος, ως γνωστόν, ίδρυσε τη μονή που φέρει το όνομά του κοντά στο χωριό Στειρι της Φωκίδας, το οποίο απαντάται σε έγγραφα ως Στειρ, Στειρι, Στέρι, Αστέρι⁵. Ο όσιος Λουκάς, σύμφωνα με το βίο

του⁶, έφηβος ακόμη σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών, ήλθε από το Καστόριο της Φωκίδας –σημερινό χωριό Καστρί στους Δελφούς– στην Αθήνα στα τέλη του 920 ή τις αρχές του 921. Εκάρη μοναχός και διέμεινε σε κάποια μονή της Αττικής, που ίσως, κατά τον Καμπούρογλου, ήταν η συγκεκριμένη μονή, η οποία κατόπιν για το λόγο αυτό ονομάστηκε Αστερίου. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η οποία βέβαια είναι ατεκμηρίωτη, η ίδρυση της μονής τοποθετείται προ του 920, έτους άφιξης του οσίου Λουκά στην Αθήνα. Από νεότερους όμως ερευνητές θεωρείται πιθανό ότι η μονή που αναφέρεται στο βίο του αγίου είναι η μονή της Παντάνασσας στο Μοναστηράκι⁷. Αλλά και αυτή η άποψη είναι απλή υπόθεση, αφού το αγιολογικό κείμενο δεν παρέχει συγκεκριμένα στοιχεία για τη μονή⁸.

Στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού υπάρχει χάραγμα του 1656. Ο Γ. Λαμπάκης είχε διαβάσει ακιδογραφήματα στο νάρθηκα του καθολικού με χρονολογίες 1667, 1646, 1655 και 1671⁹. Μνεία για τη μονή γίνεται επίσης σε μια χρονολογική σημείωση-ενθύμηση του 1687¹⁰. Θα πρέπει, τέλος, να σημειωθεί η εντοιχισμένη παλαιότερα

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά ως ανακοίνωση στο *Εικοστό Έβδομο Συμπόσιο της ΧΑΕ*, Αθήνα 2007, 104.

¹ Γ. Λαμπάκης, «Η επί τοῦ Ὑμηττοῦ Μονῆ Ἀστερίου», *ΔΧΑΕ Β'* (1894), 34-37. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 86, 192, σημ. 3, εικ. 43. Α. Κ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική*, Αθήνα 1927, 17-18, 22, 49, 119, 121-123. Ο ίδιος, «Ἐργασία ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων», *ΑΒΜΕ Γ'* (1937), 194. Ο ίδιος, «Μεσαιωνικά μνημεία τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καί τῶν πέριξ ὄρεων», *ΕΜΜΕ Γ'* (1933), 165-167. N. Mutsopoulos, «Harmonische Bauschnitte in den Kirchen vom Typ Kreuzförmigen Innenbaus im griechischen Kernland», *BZ 55* (1962), 279. Γ. Δημητροκάλλης, «Η καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν», *Χαρτιστήριον εἰς Ἄ. Ὁρλάνδον*, τ. Β', Αθήνα 1966, 205.

² Χ. Μπούρας, *Ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, τ. Β', Αθήνα 2001³, 474. Ο ίδιος, *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 254.

³ Ν. Πανσελήνου, *Βυζαντινὴ Αθήνα*, Αθήνα 2004, 64.

⁴ Δ. Καμπούρογλου, *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων*, τ. Β', ἐν Αθήναις 1890 (επανέκδ. Αθήνα 1995), 279-280.

⁵ Στὸ ἴδιο, 280. Μ. Γκητάκος, «Ἀστέρη», *ΘΗΕ 3*, στ. 404.

⁶ Για τὸ βίο τοῦ αγίου βλ. Γ. Π. Κρέμος, *Φωκικά - Προσκυνητάρια τῆς ἐν τῇ Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ πικλήν Στειριώτου*, τ. Α', ἐν Αθήναις 1874. Δ. Σοφιανός, *Ὁσιος Λουκάς. Ὁ βίος τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτη*, Ἀγιολογικὴ Βιβλιοθήκη 1, Ἀθήνα 1989. Ο ίδιος, «Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά. Ἐλεγχος καὶ κριτικὴ τῆς ἀξιοπιστίας καὶ ἐρμηνείας τῶν πηγῶν», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀκαδημία Αθηνῶν, τ. Δ', 1992, 23-80.

⁷ Σοφιανός, *Ὁσιος Λουκάς*, 44. Ν. Χατζηδάκη, *Ὁσιος Λουκάς*, ἐκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1996, 10.

⁸ Σύμφωνα με τὸ *Βίο τοῦ Ὁσίου Λουκά* (16-17), βλ. Σοφιανός, *Ὁσιος Λουκάς*, 166.

⁹ Λαμπάκης, ὁ.π. (υποσημ. 1), 35.

¹⁰ Γ. Λαμπάκης, *ΔΧΑΕ Α'* (1892), 69-70. Ο ίδιος, ὁ.π. (υποσημ. 1), 97-99. Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεία τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τ.

Εικ. 1. Καθολικό μονής Αστερίου. Άποψη από ΒΔ.

στην τοιχοποιία του ναού μαρμάρινη πλάκα, που έφερε την επιγραφή: + ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ¹¹ και πιθανότατα δήλωνε, όπως έχει υποστηριχθεί¹², ότι η μονή ήταν αρχικά σταυροπηγιακή.

Κατά καιρούς, έχουν γίνει εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου¹³.

Το καθολικό της μονής τυπολογικά είναι ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλλο, της παραλλαγής των σύνθετων τετρακονιων¹⁴ (Εικ. 2). Ο ναός δυτικά φέρει νάρθηκα και ανατολικά απολήγει σε τρεις εξέχουσες, εξωτερικά ημιεξαγωνικές και εσωτερικά ημικυκλικές, αψίδες, την ευρύτερη του αγίου βήματος και τις δύο μικρότερες της πρόθεσης και του διακονικού. Η κεντρική αψίδα έχει βέλος 1,15 και χορδή 1,18 μ. Αρκετά βαθιά, δεν αποτελεί σε κάτοψη ημικύκλιο, αλλά είναι ελλειψοειδής. Οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού είναι ημικυκλικές στην κάτοψη, ακτίνας 0,48 μ. Μία άλλη μικρότερη (βέλους 0,34 μ.), ημικυκλική κόγχη ανοίγεται στο βόρειο τοίχο της πρόθεσης. Η αγία τρά-

πεζα αποτελείται από τμήμα αργάβδωτου κίονα και ορθογωνική μαρμάρινη πλάκα.

Ο κυρίως ναός, ορθογώνιος σε κάτοψη, έχει μέσες εξωτερικές διαστάσεις, χωρίς την κόγχη του ιερού, 8,20 x 6,50 μ. Το συνολικό μήκος του καθολικού, μαζί με το νάρθηκα, είναι 10,90 μ. Το μέγιστο ύψος του, από τη στάθμη του δαπέδου έως τον τρούλλο, είναι 8,20 μ. Το πάχος των τοίχων στις μακρές πλευρές του ναού είναι 0,65 μ. Μεγαλύτερο πάχος (0,81 μ.) έχει ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα και αυτός που τον διαχωρίζει από τον κυρίως ναό (0,93-0,86). Εσωτερικά, οι πλάγιοι τοίχοι του ναού αρθρώνονται με δύο παραστάδες, ακριβώς απέναντι από τους κίονες που χρησιμεύουν για τη στήριξη των τόξων.

Η χάραξη του ναού είναι κανονική. Τα σκέλη του σταυρού είναι ισομεγέθη (μήκ. 1,60 και πλ. 2 μ.), το κεντρικό τετράπλευρο όπου εγγράφεται ο τρούλλος είναι κανονικό τετράγωνο πλευράς 2 μ. Τετράγωνα είναι επίσης (πλευράς 1-1,10 μ.) και τα γωνιακά διαμερίσματα.

Το τριμερές ιερό βρίσκεται κατά μία βαθμίδα ψηλότερα από τον κυρίως ναό, από τον οποίο χωρίζεται με δύο κτιστούς πεσσούς τετραγωνικής διατομής και πλευράς 0,74-0,75 μ. Ανάμεσα στους πεσσούς θα βρισκόταν και το τέμπλο του ναού, από το οποίο δεν σώθηκε τίποτε. Τα παραβήματα (πρόθεση και διακονικό) είναι τετράγωνοι χώροι, πλευράς 1,10 μ., και επικοινωνούν με το άγιο βήμα με στενά τοξωτά ανοίγματα πλάτους 0,56 και ύψους 2,57 μ.

Ο νάρθηκας είναι ένας ορθογώνιος χώρος, εγκάρσιος στον κύριο άξονα του ναού. Ο κυρίως ναός επικοινωνεί με το νάρθηκα με τρεις εισόδους, μία ευρύτερη στο μέσον (πλάτους 1,20 μ.) και δύο στενότερες στα πλάγια (πλ. 0,69 η νότια και 0,73 μ. η βόρεια). Επάνω από το οριζόντιο υπέρθυρο της μεσαίας θύρας είναι και σήμερα εμφανές το πλίνθινο ανακουφιστικό τόξο και το τύμπανο που διαμορφώνεται σε εσοχή. Πρόκειται για συνήθη διαμόρφωση εισόδου στη βυζαντινή ναοδομία. Η

Β', Αθήναι 1891, 182. Κ. Ζησίου, *Σύμμικτα. Πελοποννήσου επιγραφαι χριστιανικών χρόνων. Χρυσόβουλλα Μυστρά. Έρευναι περί τής πολιορκίας και άλωσης τής Άκροπόλεως υπό τών Βενετών. Καπνικαρέα-Καμουκαρέα*, Αθήνησιν 1892, 88-98. Μ. Γκητάκος, *Η έν Σαλαμίνι Τερά Μονή τής Φανερωμένης*, εν Αθήναις 1952, 23-25.

¹¹ Λαμπάκης, ό.π. (υποσημ. 1), 34. Καμπούρογλου, ό.π. (υποσημ. 4), 279. Η πλάκα βρέθηκε κατά τις εργασίες στερέωσης του μνημείου, Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Άττικής: Μονή Άστερίου», ΑΔ 16 (1960), 66.

¹² Ορλάνδος «Μεσαιωνικά μνημεία», ό.π. (υποσημ. 1), 165-166.

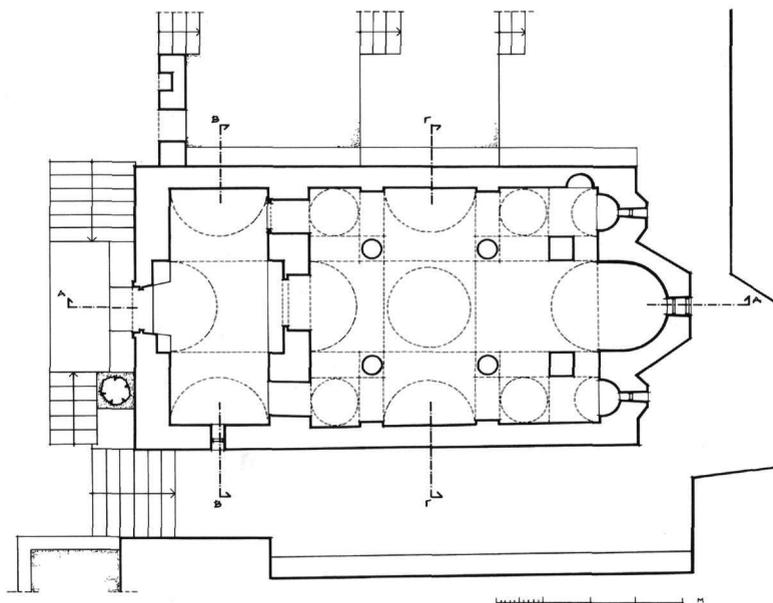
¹³ Λαζαρίδης, ό.π., πίν. 50α, β. ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, 116-25 (1970), Χρονικά, 144-26 (1971), Χρονικά, 65-28 (1973), Χρονικά, 58.

¹⁴ Για τη μελέτη του μνημείου χρησιμοποιήθηκαν σχέδια και φωτογραφίες του Αρχείου της Ιεράς Μονής Πετράκη, μετόχι της οποίας είναι η μονή Αστερίου. Για την ευγενική αυτή παραχώρηση ευχαριστούμε θερμά το Ηγουμενοσυμβούλιο της μονής και ιδιαίτερα τον καθηγούμενό της π. Ιάκωβο Μπιζαούρη. Τα σχέδια του καθολικού έχει εκπονήσει η αρχιτέκτων κ. Μ. Δανιήλ.

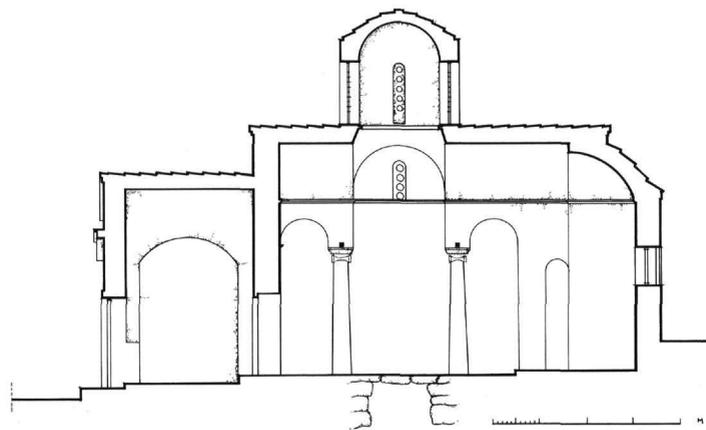
ακτίνα γένεσης του αψιδώματος είναι διαφορετική από αυτή της γένεσης του κεντρικού θόλου του νάρθηκα. Η είσοδος στο νάρθηκα, και κατ' επέκταση στο ναό, γίνεται από μία μόνο θύρα στα δυτικά. Έχει πλάτος 1 μ. περίπου και ύψος 2,06 μ.

Ο φωτισμός του ναού είναι περιορισμένος. Ο κυρίως ναός φωτίζεται από τα οκτώ στενά μονόλοβα παράθυρα του τρούλλου και τα δύο παρόμοια που ανοίγονται στα τύμπανα της εγκάρσιας κεραιάς του σταυρού. Το ιερό φωτίζεται από το δίλοβο παράθυρο της κεντρικής αψίδας¹⁵ και τα δύο μονόλοβα των παραβημάτων. Ο νάρθηκας έχει ένα μόνο τοξωτό παράθυρο στο νότιο τοίχο και ένα μικρό κυκλικό φεγγίτη¹⁶ στη δυτική πλευρά, στον άξονα της εισόδου και πάνω από το διαμορφωμένο υπέρθυρο προσκυνητάρι.

Στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού υψώνεται ο τρούλλος, που φέρεται από τα τόξα μετώπου των κεραιών του σταυρού μέσω των τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων (Εικ. 3). Έχει ψηλό τύμπανο με ραδινές αναλογίες, εσωτερικά κυλινδρικό (διαμ. 1,80 μ.), και εξωτερικά οκτάπλευρο, με κάλυψη ημικυκλική. Η στεφάνη του τρούλλου είναι κανονικός κύκλος ακτίνας 0,90 μ. Το τύμπανο έχει ύψος 1,42 μ., ενώ το συνολικό ύψος του τρούλλου εσωτερικά είναι 2,27 μ. Με ημικυλινδρικούς θόλους καλύπτονται τα σκέλη των κεραιών του σταυρού και τα παραβήματα. Το άγιο βήμα δεν στεγάζεται με ιδιαίτερη στέγη, όπως συμβαίνει συνήθως στους αντίστοιχους βυζαντινούς ναούς, αλλά ο θόλος του ανατολικού σκέλους του σταυρού προεκτείνεται για να καλύψει και το χώρο του βήματος. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με χαμηλωμένες ασπίδες. Η κάλυψη του νάρθηκα γίνεται με σταυρεπίστεγη διάταξη των θόλων του. Το είδος αυτό κάλυψης του νάρθηκα είναι σύνηθες, κυρίως στους βυζαντινούς σταυροειδείς εγγε-

Εικ. 2. Καθολικό μονής Αστερίου. Κάτοψη.

Εικ. 3. Καθολικό μονής Αστερίου. Τομή κατά μήκος.

¹⁵ Μικρά δίλοβα τοξωτά παράθυρα χρησιμοποιούνται συχνά στην αψίδα του ιερού βήματος και μεταβυζαντινών ναών, βλ. ενδεικτικά Ch. Bouras - A. Kaloyeroπούλου - R. Andreadi, *Churches of Attica*, Αθήνα 1970, εικ. 314 (Ζωοδόχος Πηγή στο Μαρκόπουλο Ωρωπού). Π. Παπαδάκης, «Η Άγια Τριάδα Μελιταίας», *Εκκλησιολογία* Α', 1979, 170. Κλ. Ασλανίδης - Χρ. Πινάτσι, «Τρεις εκκλησίες της Β' Ενετοκρατίας στο Λυγουριό», *Εκκλησιολογία* ΣΤ', 2002, 18. Σε άλλες περιπτώσεις, κυρίως σε οψιμότερους ναούς της Τουρκοκρατίας, υπάρχουν και ορθογώνια, με οριζόντιο δηλαδή ανώφλι, δίλοβα ή τρίλοβα παράθυρα. Βλ. ενδεικτικά, Μ. Χρυσουλάκη-Σπανού, Μ. Καρυώτου, «Ο ναός του Άγιου Δημητρίου στην Χρύσαφα Λακωνίας», *Εκκλησιολογία* Β', 1982, 284, εικ. 15. Μ. Κουρουνιώτης, «Κοίμησις της Θεοτόκου στο Αγιονόρι Κορινθίας», *Εκκλησιολογία* Δ', 1993, 147, εικ. 6. Ί. Στουφή-Πουλημένου, «Τό καθολικό τῆς μονῆς τῆς Παλαιοπαναγίας στὴν Κυνουρία», *Εκκλησιολογία* Δ',

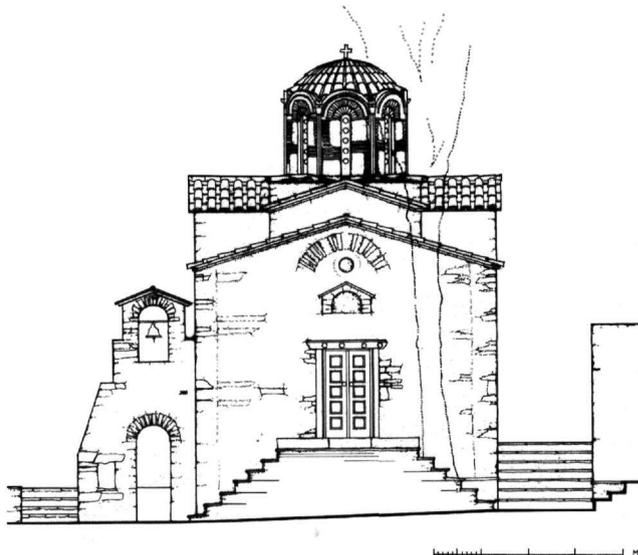
1993, 196, 199, εικ. 7.

¹⁶ Ο στρογγυλός φεγγίτης, που αποτελεί ασφαλώς ανάμνηση του δυτικού oculi, ήταν συνήθης στους μεταβυζαντινούς ναούς, αν και συναντάται επίσης και σε ναούς υστεροβυζαντινούς. Συνήθως ανοιγόταν στη δυτική πλευρά του ναού, ψηλά, λίγο πιο κάτω από το γείσο της στέγης. Συχνά, ίδιος φεγγίτης ανοιγόταν και στην ανατολική πλευρά, βλ. π.χ. Στουφή-Πουλημένου, *ο.π.*, 196 εικ. 4, 199 εικ. 7. Μ. Πολυβίου, «Ο ναός του Άγιου Νικολάου στο Περιβόλι Γρεβενών», *Εκκλησιολογία* Α', 1979, 91. Σ. Βογιατζής, «Η μονή Βητουμά στα Τρίκαλα, Θεσσαλίας», *Εκκλησιολογία* Ε', 1998, 46, εικ. 15. Γενικά βλ. και Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησιολογία του νομού Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964, 75. Ο ίδιος, *Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, 84. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη, «Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Γουμένισσα», *Εκκλησιολογία* Δ', 1993, 28, υποσημ. 48.

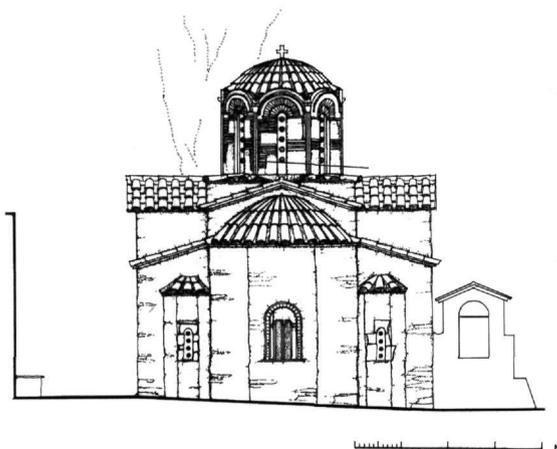
γραμμένους ναούς του ελλαδικού χώρου, και έχει συνδεθεί, ως γνωστόν, με την καταγωγή των σταυρεπίστεγων ναών¹⁷. Συναντάται όμως και σε μεταβυζαντινούς νάρθηκες¹⁸.

Η στατική επάρκεια των τόξων και των θόλων του ναού ενισχυόταν εσωτερικά με ξύλινους ελκυστήρες. Η επικάλυψη των στεγών του ναού με κεραμίδια είναι νεότερη¹⁹. Οι θόλοι των κεραιών του σταυρού στεγάζονται με δίριχτες στέγες, ενώ τα γωνιακά διαμερίσματα με μονόριχτες. Η στέγαση των παραβημάτων είναι ενιαία με αυτή των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων. Στα δυτικά, με ενιαία στέγη καλύπτονται σήμερα τα γωνιακά διαμερίσματα και όλος ο νάρθηκας, έτσι ώστε να μην είναι εξωτερικά ορατή η σταυρεπίστεγη διάταξη των θόλων του νάρθηκα. Εν τούτοις, οι κεραιές του σταυρού προβάλλουν έντονα επάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα διαγράφοντας με σαφήνεια εξωτερικά το σχήμα του σταυρού.

Η τοιχοποιία του ναού είναι σήμερα εξ ολοκλήρου εμφανής εξωτερικά και σε ορισμένα σημεία εσωτερικά, όπου έχουν καταπέσει τα κονιάματα, όπως στα τόξα και τα σφαιρικά τρίγωνα. Αποτελείται από ακανόνιστους λίθους μικρού μεγέθους, που κτίζονται με άφθονο κονίαμα (Εικ. 1). Σπάνια χρησιμοποιούνται και τεμάχια πλίνθων ή σπασμένα κεραμίδια, όπως στην αψίδα του ιερού και στα ψηλότερα σημεία της τοιχοποιίας. Το είδος αυτό τοιχοποιίας, με τους μικρούς ακατέργαστους λίθους και το άφθονο κονίαμα, είναι σύνηθες στους μεταβυζαντινούς ναούς της Αθήνας και της Ελλάδος ευρύτερα²⁰. Η τοιχοποιία στον κυρίως ναό και το νάρθηκα είναι παρόμοια. Αποκόλληση της τοιχοποιίας παρατηρείται στη δυτική όψη, όπου, σε απόσταση 0,50 μ. περίπου από κάθε γωνία, είναι εμφανής κα-

Εικ. 4. Καθολικό μονής Αστερίου. Η δυτική πλευρά.

Εικ. 5. Καθολικό μονής Αστερίου. Η ανατολική πλευρά.

¹⁷ Δημητροκάλλης, ό.π., 195.

¹⁸ Π.χ. στην Κοίμηση της Θεοτόκου της Σηπλαιώτισσας κοντά στην Αρίστη της Ηλείου, που χρονολογείται με επιγραφή το 1665, Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ο ναός του Ἁγίου Μηνᾶ στό Μονοδένδρι τοῦ Ζαγορίου», *Ἐκκλησίες Α'*, 1979, 117.

¹⁹ Για τις εργασίες αντικατάστασης της κεράμωσης και αποκατάστασης της στέγασης του τρούλλου του ναού, βλ. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 16 (1960), 66, πίν. 54α-β.

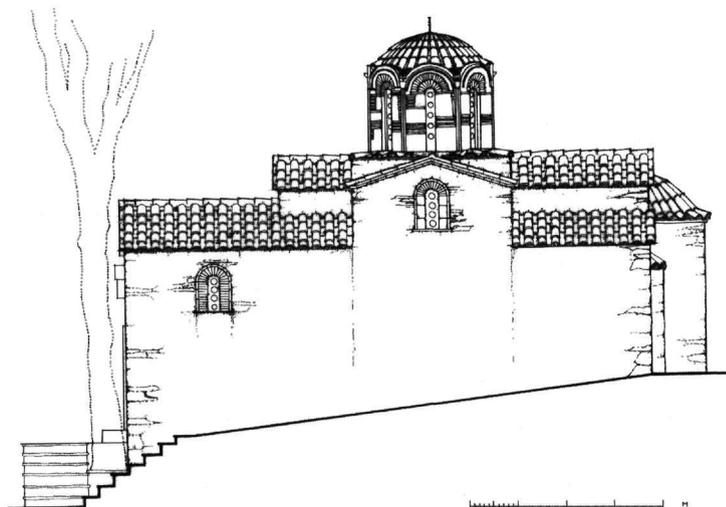
²⁰ Όπως στον Ἅγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στον Υμηττό, στον Ἅγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στον Καρέα, στους Ἁγίους Αναργύρους Κολοκύνθη, στη μονή Νταού Πεντέλης κ.α. Στα δύο μάλιστα πρώτα μνημεία, η χρήση των πλίνθων είναι ιδιαίτερα αισθητή, καθώς τοποθετούνται και σε σειρές ακανόνιστες ή ακόμη και σε στρώσεις. Βλ. Fausto Secchi Tarugi, «Il monastero di Daou-Penteli in Attica», *Palladio* III-IV (1960), 137-156. Ἄν. Τανούλας, «Οἱ Ἅγιοι Ἀνάγ-

γυροι Κολοκύνθη στήν Ἀθήνα», *Ἐκκλησίες Β'*, 1982, 184. Δύο ναοί στην Αττική, η Κοίμηση στον Ωρωπό (1619) και η Κοίμηση στο Συκάμνο (β' ή γ' δεκαετία 17ου αι.) έχουν πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας στις κόγχες του ιερού και στον τρούλλο. Βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεία Ὠρωποῦ καί Συκαμίνου», *ΔΧΑΕ Δ'* (1927), 37. Ε. Καμπούρη, «Ἡ ἐκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Συκάμνο Αττικής», *Ἐκκλησίες Β'*, 1982, 233. Βλ. επίσης γενικότερα για την υπόλοιπη Ελλάδα, Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική* (υποσημ. 2), 242, εικ. 298 κ.ε. Κ. Θεοχαρίδου, «Ὁ Προφήτης Ἡλίας στήν Σιάτισσα», *Ἐκκλησίες Α'*, 1979, 61. Θ. Παπαθανασόπουλος, «Ἡ ἐκκλησία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στήν Στεμνίτσα», *Ἐκκλησίες Α'*, 1979, 218. Α. Πασαλή, *Ναοί της Επισκοπῆς Δομένικου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2003, 375.

τακόρυφος αρμός (Εικ. 4). Ο ενδιάμεσος αυτός τοίχος, κατά πάσα πιθανότητα, προϋπήρχε, όπως δηλώνουν οι γωνιόλιθοι που και σήμερα είναι ορατοί²¹.

Ιδιαίτερη επιμέλεια έχει ληφθεί μόνο για την κατασκευή του τρούλλου (Εικ. 1, 4-6). Εκεί η τοιχοποιία αποτελείται από μεγάλους, κανονικά λαξευμένους λίθους που εναλλάσσονται με μονή, διπλή ή τριπλή σειρά κοινών πλίνθων. Συχνά, τα κενά στην τοιχοποιία γεμίζονται με τεμάχια πλίνθων που τοποθετούνται σε επάλληλες, άνισες σειρές. Πώρινα τεμάχια με αποτιμήσεις στις γωνίες συνθέτουν τους κιονίσκους στις ακμές του τρούλλου και τα τοξωτά γείσα. Τα επίκρανα έχουν λαξευθεί σε ολόσωμο πωρόλιθο. Σε ένα από αυτά διασώζεται η αρχική εγχάρακτη διακόσμηση. Πώρινες επίσης και απλής μορφής είναι και οι υδρορροές, οι οποίες υπερυψώνονται, καθώς τα γείσα συναντώνται στο επίθημα²². Τα μονόλοβα παράθυρα του τρούλλου έχουν διπλής εσοχής πλίνθινα τόξα που σχηματίζονται με αραιά τοποθετημένες πλίνθους²³, τρόπος συνήθης σε μεσοβυζαντινά μνημεία της Αθήνας και άλλων περιοχών της νότιας Ελλάδος²⁴, και περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία, όπως π.χ. στην Ομορφοκκλησιά στο Γαλάτσι, στον Άγιο Γεώργιο στην Κίττα Μάνης, στην Κοίμηση, τους Ταξιάρχες και τον Άγιο Αντώνιο στο Σοφικό Κορινθίας κ.α.²⁵. Την οδοντωτή ταινία πλαισιώνει μονή σειρά από πλίνθους.

Ο τρούλλος του καθολικού της μονής Αστερίου έχει όλα τα μορφολογικά στοιχεία των λεγόμενων «αθηναϊκών» τρούλλων, που χαρακτηρίζουν αρκετούς μεσοβυζαντινούς ναούς της λεγόμενης ελλαδικής «σχολής»²⁶. «Αθηναϊκού» τύπου τρούλλο διαθέτουν και οι περισσότεροι ναοί της Αθήνας του 11ου-12ου αιώνα²⁷. Σε σχέση με αυτούς, ο τρούλλος του καθολικού της μονής

Εικ. 6. Καθολικό μονής Αστερίου. Η νότια πλευρά.

Αστερίου έχει αμελέστερη κατασκευή και πιο χαμηλές αναλογίες, διατηρεί όμως, εν μέρει, τη συμμετρία και τη χάρη των προτύπων του. Υπήρξε ασφαλώς ένα από τα στοιχεία που έκανε παλαιότερους μελετητές να θεωρήσουν το μνημείο βυζαντινό²⁸. «Αθηναϊκού» τύπου τρούλλους, απλούστερης μορφής, έχουν και άλλοι μεταβυζαντινοί ναοί στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής. Στο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στον Υμηττό ο τρούλλος διατηρεί στοιχεία των «αθηναϊκών» τρούλλων, έχει όμως, συγκρινόμενος με αυτόν της μονής Αστερίου, πιο βαριές αναλογίες και αμελέστερη κατασκευή. Στο καθολικό της μονής της Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, η ακόμη μεγαλύτερη απλούστευση στη μορφή και την κατασκευή του τρούλλου τον απομακρύνει από αυτόν της μονής Αστερίου και προδίδει την οψιμότητα της κατασκευής του²⁹.

²¹ Την παρατήρηση οφείλω στον καθηγητή κ. Γ. Βελένη και τον επίκουρο καθηγητή κ. Στ. Μαμαλούκο, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά.

²² Ο τρόπος αυτός κατασκευής των γείσων απαντάται και σε μεσοβυζαντινά παραδείγματα, όπως π.χ. στον Άγιο Ιωάννη στην Πλάκα στην Αθήνα, στο Ανδρομονάστηρο Μεσσηνίας, στη Ζωοδόχο Πηγή στο Σάμαρι. Βλ. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 427.

²³ Παρόμοια τόξα είναι γνωστά σε μεταβυζαντινά μνημεία, όπως, για παράδειγμα, στο καθολικό της μονής Αντινίτσης, Α. Κ. Ορλάνδος, «*Ἡ ἐπί τῆς Ὁθουος Μονῆ τῆς Ἀντινίτσης*», *ΕΕΒΣ Ζ'* (1930), 375, 377, εικ. 6.

²⁴ Όπως στη Γοργοεπήκοο, την Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι, τη Μεσοπορτίτσα στα Καλύβια Κουβαρά, τη Μεταμόρφωση στην Άμφισσα, την Κοίμηση στο Σοφικό κ.α., Μπούρας - Μπού-

ρα, ό.π., 406.

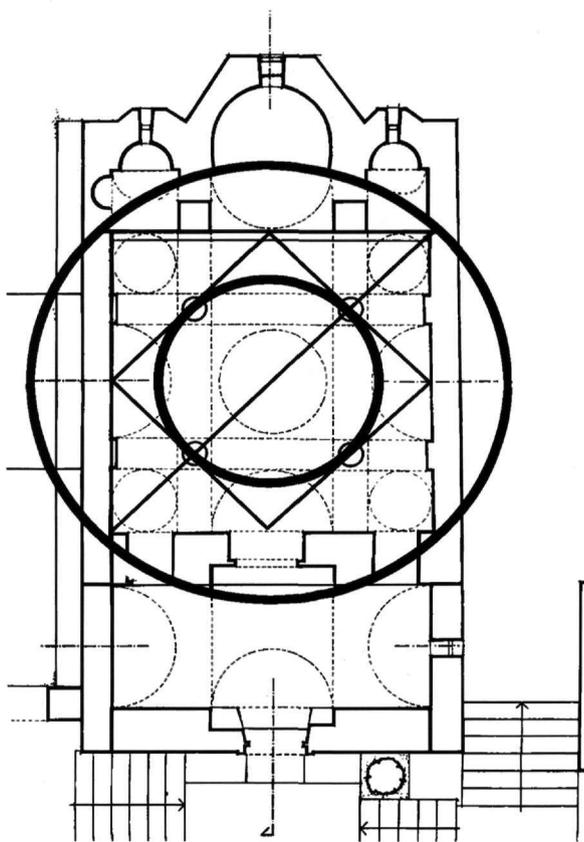
²⁵ Στο ίδιο, 406. Μ. Κάππας - Γ. Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών του Σοφικού Κορινθίας», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 67 εικ. 8 και 70 εικ. 13.

²⁶ Μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί τύποι και μορφές επιβιώνουν σε αρκετούς ναούς της πρώτης περιόδου της Τουρκοκρατίας, βλ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική* (υποσημ. 2), 239 κ.ε. και για την Αττική, 254-256. Βογιατζής, «Μονή Βητουμά», ό.π. (υποσημ. 16), 45.

²⁷ Βλ. γενικά για το 12ο αιώνα Μπούρας - Μπούρα, ό.π., 403-407.

²⁸ Βλ. παραπάνω υποσημ. 2 και 3.

²⁹ Γρ. Πουλημένος, «Η λατινική φάση του καθολικού της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα και η ανοικοδόμησή του κατά την Τουρκοκρατία», *ΔΧΑΕ ΚΗ'* (2007), 131 κ.ε., εικ. 3-4, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία για το μνημείο.

Εικ. 7. Καθολικό μονής Αστερίου. Δομικές αρμονικές χαράξεις στην κάτοψη.

Οι τρεις κόγχες του ιερού, και γενικότερα η ανατολική πλευρά του καθολικού, χαρακτηρίζονται από μορφολογική απλούστευση σε σχέση με τον τρούλλο (Εικ. 5). Αυτό οφείλεται πιθανότατα στο γεγονός ότι, λόγω της μεγάλης κλίσης του εδάφους, η ανατολική πλευρά του καθολικού παραμένει αθέατη. Τα παράθυρα του ιερού έχουν απλά λίθινα πλαίσια. Στο δίλοβο παράθυρο της κεντρικής κόγχης και στα μονόλοβα των πλαϊνών, τα

τοξύλλια των λοβών έχουν λαξευθεί, μάλλον αδέξια, σε ολόσωμο παρόλιθο. Αυτός συναρμολογείται με άλλα λίθινα μέλη, που δεν έχουν απαραίτητα το ίδιο πλάτος, με αποτέλεσμα τα πλαίσια των παραθύρων να μην είναι κανονικά και να δίνουν την εντύπωση περισσότερο στοιχείων της τοιχοποιίας παρά αυτοτελών μορφών. Στο δίλοβο μάλιστα παράθυρο, στον αρμό του διπλού τόξου με τα άλλα λίθινα μέλη, παρεμβάλλεται και στις δύο πλευρές πλίνθος. Ο μαρμάρινος αμφικιονίσκος του παραθύρου βρίσκεται σε δεύτερη χρήση, προέρχεται μάλλον από κάποιο βυζαντινό μνημείο και το επίθημά του είναι ακόσμητο. Τη λίθινη πλαισίωση περιτρέπει οδοντωτή ταινία που φθάνει μέχρι την ποδιά του παραθύρου και περιβάλλεται εξωτερικά και εσωτερικά από μονή σειρά πλίνθων. Πρόκειται, σε γενικές γραμμές, για μορφή παραθύρου συνήθη σε μεσοβυζαντινές εκκλησίες, κυρίως του 11ου-12ου αιώνα³⁰. Είναι φανερό όμως ότι, παρά τις βυζαντινές αναμνήσεις, διαφέρει από ανάλογα παραδείγματα του 12ου αλλά και του 13ου αιώνα³¹. Αντίθετα, προσεγγίζει μεταβυζαντινά παραδείγματα, σε αρκετά από τα οποία οι βυζαντινές επιβιώσεις είναι ακόμη εμφανείς³².

Διαφορετικής, συνθετότερης μορφής είναι η πλαισίωση στα παράθυρα των τυμπάνων της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού (Εικ. 6). Έχουν και αυτά λίθινα πλαίσια, εδώ κανονικά, από γκριζωπούς λίθους, ίδιους με αυτούς της τοιχοποιίας του τρούλλου. Στον ίδιο λίθο έχει λαξευθεί εσωτερικά διπλή πλαισίωση. Τα τόξα των πλαισίων όμως είναι πλίνθινα, διπλής, επίσης, εσοχής και ίδιας μορφής με αυτά του τρούλλου. Ολόκληρη την πλαισίωση περιβάλλει μονή σειρά πλίνθων. Διαφορετικής μορφής πλαισίωση διαθέτει το παράθυρο του νάρθηκα. Εδώ όλο το πλαίσιο αποτελείται από πλίνθους παχύτερες, που φθάνουν μέχρι την ποδιά του παραθύρου. Μονή σειρά παρόμοιων πλίνθων περιβάλλει εξωτερικά την πλαισίωση.

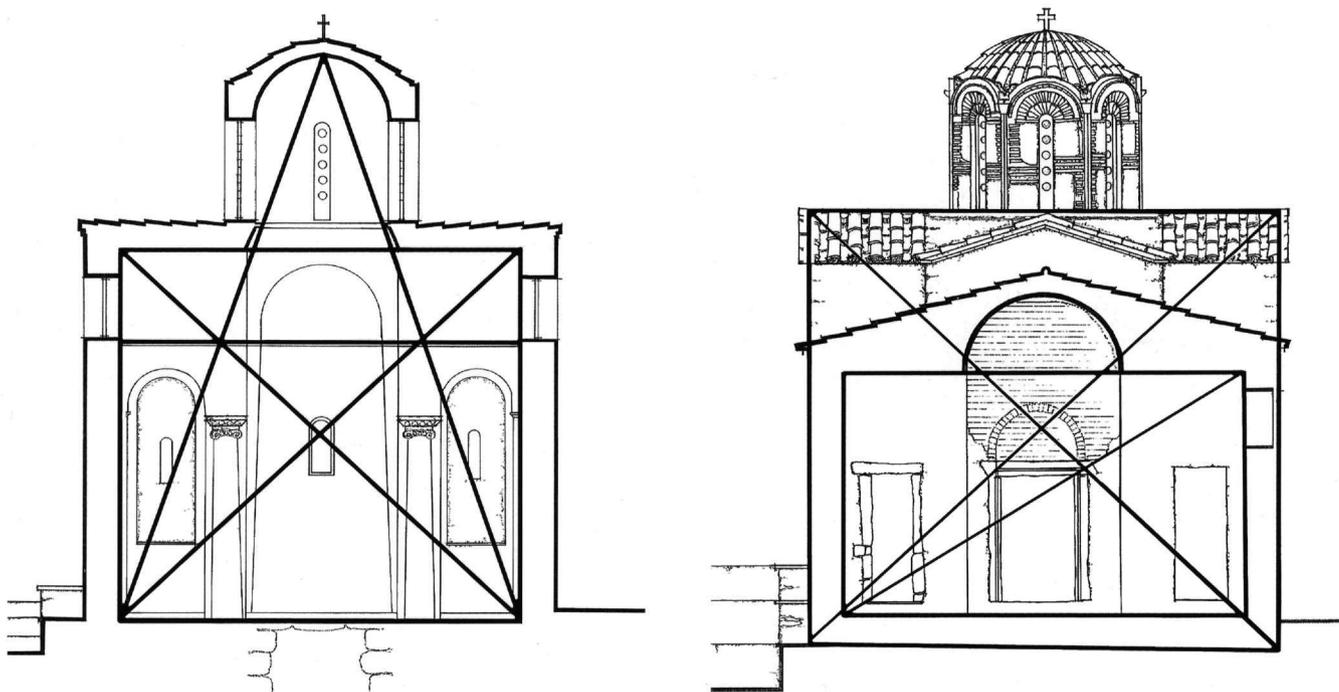
Στη δυτική πλευρά του ναού, το περίθυρο της εισόδου

³⁰ Μπούρας - Μπούρα, ό.π., 423-424.

³¹ Στο ίδιο, 419-426, εικ. 88, σ. 449, 454, 455 (π.χ. στην Ομοροφωκλήσια στο Γαλάτσι, στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά, στο καθολικό της μονής Σαγματά, στην Πόρτα-Παναγιά Τρικάλων), Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα (Μπράτσι) Βοιωτίας», ΔΧΑΕ ΚΕ' (2004), 129, εικ. 4, Ι. Στουφή-Πουλημένου, Βυζαντινές εκκλησίες στον κάμπο των Μεγάρων, Αθήνα 2007, 97 εικ. 33, 107 σχέδ. 34 (Άγιος Γεώργιος στον «Ορκό»), 134 σχέδ. 38, 145 εικ. 58 (Σωτήρας Χριστός).

³² Όπως π.χ. το καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεο-

λόγου στον Υμηττό, το καθολικό της μονής της Μαλεσινας (Χ. Μπούρας, «Τό καθολικό τῆς μονῆς τῆς Μαλεσινας στὴν Λοκρίδα», Ἐκκλησιές Δ', 1993, 137, εικ. 10), στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα στο Μόδιο Φθιώτιδας (Α. Πασαλή, «Ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος στο Μόδιον Φθιώτιδος», Ἐκκλησιές ΣΤ', 2002, 160, εικ. 16), στὴ Μεταμόρφωση στο Δολίχι Ελασσόνας (Α. Pasali, «The Church of the Metamorphosis at Dolichi in Thessaly», JÖB 47 (1997), εικ. 7 και 17), στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στο Ἁγιονόρι Κορινθίας (Κουρουνηώτης, ό.π. (υποσημ. 15), 147, εικ. 6).

Εικ. 8. Καθολικό μονής Αστερίου. Δομικές αρμονικές χαράξεις στην εγκάρσια τομή του κυρίως ναού και στην εγκάρσια τομή του νάρθηκα.

αποτελείται από πώρινες παραστάδες (Εικ. 4). Ως ανώφλι έχει χρησιμοποιηθεί, σε δεύτερη χρήση, τμήμα μαρμάρινου μεσοβυζαντινού κοσμήτη. Επάνω από την είσοδο, το τοξωτό επί προβόλων υπέρθυρο προσκυνητάρι είναι κτισμένο από λαξευμένους λίθους και φέρει αετωματική επίστεψη³³. Στην ίδια πλευρά, ο κυκλικός φεγγίτης έχει πλαισίωση από καμπύλες πλίνθους. Επάνω από το φεγγίτη, ακτινοειδώς τοποθετημένοι λίθοι δημιουργούν είδος ανακουφιστικού τόξου, ανάμνηση των αντίστοιχων βυζαντινών επάνω από τις εισόδους των ναών.

Η κεντρική θύρα εισόδου από το νάρθηκα στον κυρίως ναό έχει μαρμάρινο περίθυρο με οριζόντιο ακόσμητο ανώφλι (Εικ. 8, δεξιά). Η αντοχή του υπερκείμενου τοίχου ενισχύεται με ξυλοδεσιά. Ακόμη απλούστερο είναι το περίθυρο στη βόρεια είσοδο επικοινωνίας του νάρθηκα με τον κυρίως ναό. Εκεί έχουν χρησιμοποιηθεί ως

παραστάδες λαξευμένα τεμάχια πωρόλιθου, ενώ ως ανώφλι έχει εντοιχισθεί τμήμα παλαιοχριστιανικού κοσμήτη. Η νότια είσοδος δεν διαθέτει σήμερα καμιά πλαισίωση.

Στο εσωτερικό του ναού, η θολοδομία είναι ορατή σε αρκετά σημεία. Στα τόξα οι θολίτες έχουν κατασκευασθεί από καλολαξευμένους κανονικούς πωρόλιθους με αφανείς τους μεταξύ τους αρμούς³⁴.

Λίθινος, ακόσμητος, λοξότμητος κοσμήτης, που δεν έχει παντού το ίδιο πάχος, περιτρέχει το σταυρικό χώρο του ναού και το ιερό στο ύψος γένεσης των θόλων (Εικ. 3). Παρόμοιος κοσμήτης υπάρχει επίσης μεμονωμένα στις γενέσεις των υπερυψωμένων τόξων που συνδέουν τους κίονες με τους τοίχους. Ιδιαίτερα στους πλάγιους τοίχους, οι μικροί αυτοί κοσμήτες λειτουργούν ως είδος επικράνου στις σχηματιζόμενες παραστάδες. Κοσμήτης ημικυκλικής διατομής περιτρέχει και τη βάση του τρούλ-

³³ Πρόκειται για γνωστό στοιχείο της βυζαντινής ναοδομίας, που είναι όμως σε χρήση και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Βλ. Ν. Coumbaraki-Panselinou, *Saint-Pierre de Kabylia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Merenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique*, Θεσσαλονίκη 1976, 43-45. Μπούρας - Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 22), 417-418, όπου και παραδείγματα.

³⁴ Από λαξευτούς λίθους, που συναρμολογούνται τέλεια, κατασκευάζονται τα τόξα ακόμη και σε όψιμους ναούς της Τουρκοκρατίας, π.χ. στην Αγία Τριάδα στο Ζουπάνι, βλ. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, «Τό καθολικό τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδας στό Ζουπάνι», *Ἐκκλησιές Α'*, 1979, 73.

Εικ. 9. Καθολικό μονής Αστερίου. Παλαιά φωτογραφία (1893). Φωτογραφικό Αρχείο ΧΑΕ (Γ. Λαμπάκη).

λου³⁵. Από το τέμπλο του ναού δεν διασώθηκε τίποτε. Οι κίονες του ναού αποτελούνται από ανισοϋφείς πώρινους σφονδύλους³⁶. Παλαιότερα είχαν δεχθεί επίχρισμα και βαφτεί με κόκκινο χρώμα για να δίνουν την εντύπωση ολόσωμων μαρμάρινων. Τα κιονόκρανά τους είναι μαρμάρινα ιωνικά και προέρχονται από παλαιότερο κτίσμα, μάλλον ρωμαϊκό. Τα επιθήματα είναι ακόσμητα και σε δεύτερη χρήση, εκτός από αυτό του νοτιοδυτικού κίονα που φέρει ανάγλυφο διάκοσμο και είναι βυζαντινό. Μικρά μαρμάρινα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών είναι εντοιχισμένα στον κυρίως ναό και το ιερό.

Το δάπεδο του κυρίως ναού αποτελείται από πήλινες πλάκες σε σχήμα καμπύλο, οι οποίες είναι τοποθετημένες με κυματοειδή τρόπο και φέρουν επίσης κυματοειδείς χαράξεις. Το τετράγωνο που ορίζεται από τους κίονες του ναού στο δάπεδο γίνεται αισθητό με τετράγωνο πλαίσιο, που σχηματίζουν ορθογώνιες πλάκες. Το δάπεδο του νάρθηκα είναι διαφορετικό. Αποτελείται από απλές, τετράγωνες, πήλινες πλάκες.

³⁵ Εσωτερικοί κοσμήτες μαρμάρινοι ή λίθινοι συναντώνται τόσο σε παλαιοχριστιανικούς, όσο και σε βυζαντινούς ναούς. Ο ρόλος τους, όπως έχει αποδειχθεί, εκτός από αισθητικός και διακοσμητικός, ήταν και στατικός (Γ. Βελένης, *Έρμηγεία του έξωτερικού διακόσμου στην βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 47). Η χρήση τους επιβίωσε και σε πολλούς μεταβυζαντινούς ναούς. Ενδεικτικά αναφέρουμε το καθολικό της μονής της Μαλεσίνας (Μπούρας, «Το καθολικό Μαλεσίνας», ό.π., 135), την Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι Τρικάλων (Α. Πασαλή «Η Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι Τρικάλων», *Εκκλησίες Ε'*, 1998, 193), τη Μεταμόρφωση του Σωτήρα στο Μόδιο (η ίδια, «Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος», ό.π. (υποσημ. 32), 156, 159) κ.ά.

³⁶ Πρόκειται για συνήθη τρόπο κατασκευής κίωνων κατά την πε-

Ο ναός εσωτερικά ήταν κατάγραφος. Σήμερα σώζονται σπαράγματα των τοιχογραφιών του στο ιερό, στον κυρίως ναό και το νάρθηκα.

Εξωτερικά, παρά τις τυχόν τυπολογικές και κατασκευαστικές απλουστεύσεις, το μνημείο δεν παρουσιάζει μορφή βαριά και αυστηρή, αλλά διατηρεί, εν μέρει, τη συμμετρία και τη χάρη των μεσοβυζαντινών αθηναϊκών ναών.

Στο ναό, όπως είχε ήδη επισημανθεί από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, ισχύουν οι αρμονικές οικοδομικές χαράξεις³⁷. Στην κάτοψη οι χαράξεις είναι κανονικές (Εικ. 7). Στην εγκάρσια τομή οι εσωτερικές χαράξεις εφαρμόζονται όπως και στους βυζαντινούς ναούς (Εικ. 8, αριστερά). Ενδιαφέρουσες είναι οι εξής παρατηρήσεις: α) Η αναλογία του ύψους των κίωνων προς το μέγιστο ύψος του ναού είναι 1:2. β) Η γένεση του κοσμήτη γίνεται στα 3/4 του ύψους του ναού. γ) Η απόσταση από τον άξονα των κίωνων έως τους πλάγιους τοίχους του ναού είναι το 1/4 του πλάτους του. δ) Η γένεση του τόξου του παραθύρου της κόγχης του ιερού βρίσκεται στην τομή των διαγωνίων του ναού. ε) Η αναλογία του πλάτους της διαμήκους κεραίας του σταυρού προς αυτό των γωνιακών διαμερισμάτων είναι 2:1. στ) Στην κατά πλάτος τομή του νάρθηκα (Εικ. 8, δεξιά), το μέγιστο ύψος του ορθογωνίου της ανατολικής πλευράς του νάρθηκα βρίσκεται σε αρμονική σχέση μέσου και άκρου λόγου (1,6) με το πλάτος του νάρθηκα. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι στις προσόψεις του ναού δεν διαπιστώθηκαν αρμονικές αισθητικές χαράξεις, οι οποίες χαρακτηρίζουν τα μεσοβυζαντινά μνημεία της Αθήνας³⁸. Το γεγονός αυτό επηρεάζει ασφαλώς την εμφάνιση των όψεων και του τρούλλου, ο οποίος δεν διαθέτει τις αναλογίες και τη ραδιότητα των μεσοβυζαντινών αθηναϊκών τρούλλων.

Το αρχικό καθολικό της μονής Αστερίου ήταν ένας

ρίοδο της Τουρκοκρατίας, Πολυβίου, ό.π. (υποσημ. 16). Κ. Θεοχαρίδου - Αν. Τούρτα, «Η μονή του Αγίου Γεωργίου στα Κερδύλια, έξω από την Ασπροβάλτα», *Εκκλησίες Γ'*, 1989, 48, 50. Χ. Σιαξάμπανη-Στεφάνου, «Το καθολικό της μονής Διονυσίου στον Όλυμπο», *Εκκλησίες Γ'*, 1989, 117.

³⁷ Βλ. παραπάνω υποσημ. 4.

³⁸ Γρ. Πουλημένος, «Παρατηρήσεις στις όψεις των βυζαντινών ναών των Αθηνών», *Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1995, 68. Ο ίδιος, «Harmonious Sketches outside Byzantine Churches in Greece», *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21-26 August 2006*, τ. III, Abstracts of Communications, 316-317.

σύνθετος τετρακίονιος, σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλλο. Μεταγενέστερες επεμβάσεις, άξιες λόγου, στον αρχικό ναό δεν επισημαίνονται.

Η σημερινή εμφάνιση του νάρθηκα δημιουργεί έντονο προβληματισμό ως προς τη φάση στην οποία ανήκει, την αρχική μορφή και τις τυχόν μεταγενέστερες επεμβάσεις³⁹. Υπάρχουν στοιχεία που υποδηλώνουν ότι αποτελεί προσθήκη, όπως το αρχικό τυφλό αψίδαωμα που άρθρωνε την επιφάνεια του τοίχου επάνω από την κεντρική είσοδο στον κυρίως ναό και η διαφορετική ακτίνα γένεσής του από αυτή της γένεσης του κεντρικού θόλου του νάρθηκα, καθώς και η διαφοροποίηση στην κατασκευή και τη μορφή του παραθύρου στη νότια όψη, σε σχέση με τα παράθυρα του κυρίως ναού. Εν τούτοις, η μη επισήμανση κάθετου αρμού στους πλάγιους τοίχους του ναού καθιστά προβληματική μια τέτοια παραδοχή. Η αποκόλληση και η γωνιολιθοδομή που παρουσιάζει το κεντρικό τμήμα του δυτικού τοίχου του νάρθηκα δηλώνει πιθανότατα, όπως προαναφέραμε, ότι αυτό ανήκει σε προγενέστερη οικοδομική φάση, ασφαλώς όχι βυζαντινή, η αρχική μορφή και η σκοπιμότητα της οποίας, προς το παρόν, είναι δύσκολο να προσδιορισθεί. Παλαιά φωτογραφία, εξάλλου, που προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, παρέχει σαφείς ενδείξεις για ύπαρξη ορόφου, πιθανώς μεταγενέστερου, επάνω από το νάρθηκα (Εικ. 9)⁴⁰. Το θέμα γενικά της αποκατάστασης της αρχικής μορφής και των μεταγενέστερων επεμβάσεων του νάρθηκα παραμένει ανοικτό.

Είναι φανερό ότι στο καθολικό της μονής Αστερίου ακολουθούνται μεσοβυζαντινά πρότυπα. Το ίδιο συμβαίνει και σε ορισμένους άλλους ναούς της πρώιμης Τουρκοκρατίας, και μάλιστα της Αττικής, όπως π.χ.

στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στον Ύμηττό και τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στον Καρέα (απλοί τετρακίονιοι), την Κοίμηση της Θεοτόκου στον Ωρωπό και την Κοίμηση στο γειτονικό Συκάμινο (σύνθετοι τετρακίονιοι), αλλά και εκτός Αττικής, όπως π.χ. στα καθολικά των μονών Βητουμά Τρικάλων και Μαλεσίνας. Πολλά από αυτά είχαν επίσης θεωρηθεί στο παρελθόν βυζαντινά⁴¹.

Ο τύπος του ναού είναι γνωστός από βυζαντινούς ναούς της Αθήνας και ευρύτερα της Αττικής, όπως το καθολικό της μονής Πετράκη⁴², την Καπνικαρέα⁴³, την Αγία Αικατερίνη⁴⁴, τη Σωτεΐρα του Κοπτάκη⁴⁵, το καθολικό της μονής Οσίου Μελετίου⁴⁶ κ.ά. Στοιχεία επίσης, όπως η αισθητή κλιμάκωση των στεγών, ο «αθηναϊκού» τύπου τρούλλος, η εφαρμογή οικοδομικών και εν μέρει αρμονικών χαράξεων, η χρήση αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση, η σταυροειδέστεγη διάταξη της κάλυψης του νάρθηκα, δηλώνουν άμεση σχέση με τη βυζαντινή ναοδομία.

Το καθολικό όμως της μονής Αστερίου, παρά τα βυζαντινά πρότυπά του, διαθέτει στοιχεία τυπολογικά και, κυρίως, κατασκευαστικά και μορφολογικά, που το εντάσσουν ανεπιφύλακτα στη μεταβυζαντινή ναοδομία. Συγκεκριμένα, ο εγγεγραμμένος σταυροειδής τύπος ναού εφαρμόζεται σε σειρά μεταβυζαντινών ναών και μάλιστα της Αττικής, όπως στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στον Ύμηττό, τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στον Καρέα, την Κοίμηση της Θεοτόκου στον Ωρωπό, την Κοίμηση στο Συκάμινο κ.ά. Οικοδομικές χαράξεις έχουν επίσης επισημανθεί και σε μεταβυζαντινούς ναούς, όπως στα καθολικά των μονών Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στον Καρέα και Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στον Ύμηττό, της Νέας μονής Φιλοσόφου και της Ζωοδόχου Πηγής στην Καρύταινα⁴⁷ κ.ά. Η κλιμάκωση

³⁹ Πα το θέμα αυτό γόνιμη ήταν η συζήτηση που είχαμε επιτόπου με το συνάδελφο, επίκουρο καθηγητή κ. Στ. Μαμαλούκο και τον αρχιτέκτονα-αναστηλωτή κ. Γ. Αντωνίου.

⁴⁰ *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, Φωτογραφικό Αρχείο ΧΑΕ (Γ. Λαμπάκη). Παλαιό Βιβλίο Εισαγωγής*, σ. 234, Νοέμβριος (;) 1893, αριθ. 1783. Ευχαριστώ θερμά το διευθυντή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου κ. Δ. Κωνσταντίνο για την παραχώρηση της φωτογραφίας. Ευχαριστώ επίσης την αρχαιολόγο της 1ης ΕΒΑ κα Αικ. Παντελίδου, η οποία διατύπωσε την υπόθεση αυτή κατά τη διάρκεια της συζήτησης στο 27ο Συμπόσιο της ΧΑΕ (βλ. υποσημ. 1).

⁴¹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα καθολικά των μονών της Παναγίας της Μαλεσίνας στη Λοκρίδα, των Αγίων Θεοδώρων Αβίας και της μονής Λουκούς στην Κυνουρία, βλ. Μπού-

ρας, «Το καθολικό Μαλεσίνας», ό.π. (υποσημ. 32), 129. Τελευταία όμως υποστηρίχθηκε για το καθολικό της μονής Λουκούς ότι έχει και εκτεταμένη βυζαντινή φάση. Βλ. Γ. Πουλημένος, «Τό καθολικό τής μονής Λουκούς», *Πρακτικά τοῦ ΣΤ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τ. Α', Αθήνα 2001-2002, 317-354.

⁴² Μ. Σωτηρίου, «Τό καθολικόν τής μονής Πετράκη», *ΔΧΑΕ Β'* (1960-1961), 101-129. Ί. Στουφή-Πουλημένου, *Τερά Μονή Πετράκη*, Αθήνα [2002].

⁴³ Μπούρας - Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 22), όπου και βιβλιογραφία.

⁴⁴ Πανσελίνου, ό.π. (υποσημ. 33), 56.

⁴⁵ Ο.π., 57.

⁴⁶ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η Μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου καί τά παραλάτρια αὐτῆς», *ΑΒΜΕ Ε'* (1939-1940), 34-118.

⁴⁷ Mutsopoulos, ό.π. (υποσημ. 1), 278, εικ. 19, 20, 24, 25.

των στεγών, που παρατηρείται στον κυρίως ναό, χαρακτηρίζει επίσης και άλλα μεταβυζαντινά μνημεία⁴⁸.

Τα λίγα και στενά παράθυρα, ο στρογγυλός φεγγίτης και οι χαμηλές εισόδους είναι επίσης συνήθεις στη μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.

Η τοιχοποιία, αργολιθιοδομή με άφθονο κονίαμα, είναι χαρακτηριστική για τους περισσότερους ναούς της Τουρκοκρατίας. Η μορφή των πλαισίων των παραθύρων και του υπέρθυρου προσκυνηταρίου απέχει από τη μορφή των αντίστοιχων βυζαντινών παραδειγμάτων και δηλώνει την οψιμότητα του μνημείου.

Ο τρούλλος του ναού, που ασφαλώς μιμείται τους τρούλλους των μεσοβυζαντινών αθηναϊκών ναών, υπο-

λείπεται των περισσότερων βυζαντινών σε αναλογίες και ποιότητα κατασκευής. «Αθηναϊκού» τύπου τρούλλοι, εξάλλου, κατασκευάζονται και κατά τη μεταβυζαντινή εποχή. Στοιχείο της εποχής της Τουρκοκρατίας αποτελεί και η κατασκευή των κίωνων του ναού από λίθινους σφονδύλους.

Το καθολικό της μονής Αστερίου ανήκει στην ομάδα εκείνη των μεταβυζαντινών μνημείων, που μιμούνται ακόμη βυζαντινούς τύπους και μορφές και είναι δυνατόν χρονικά να ενταχθούν μέσα στο 16ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία η βυζαντινή παράδοση στην αρχιτεκτονική και την τέχνη ευρύτερα ήταν ακόμη ιδιαίτερα ζωντανή.

Ioanna Stoufi-Poulimenou

OBSERVATIONS ABOUT THE KATHOLIKON OF THE ASTERIOU MONASTERY, ON MOUNT HYMETTOS (ATTICA)

The katholikon of the Asteriou Monastery (Figs 1 and 9) is well known from earlier references, such as those of G. Lampakis (1897), G. Millet (1916), A. Orlandos (1927, 1933, 1937). Although this monument is mentioned by later researchers, for example N. Moutsopoulos (1962), G. Dimitrakallis (1966), Ch. Bouras (2001) etc., it remains essentially unpublished.

The only concise essay is the one of A. Orlandos (1933), who considered this monument Byzantine. This opinion is supported even today. However, Ch. Bouras (2001) has classified it in the first phase of the Post-Byzantine period.

There is no specific evidence about the founding of the Monastery. The earliest references are: a note chronicled in 1687 and some etchings on the walls of the church from the 17th century.

The church is a complex four-columned cross-in-square type with a dome, three semi-hexagonal exterior apses and a narthex (Figs 2-6). The narthex could be a later addition, as the following elements show: the original blind arch above the entrance to the naos and the different construction of the window on the south wall of the narthex, compared to the ones on the walls and the dome of the naos. Although

there is no vertical joint between the walls of the naos and the narthex to provide evidence for this.

The arms of the cross are roofed by barrel vaults and the bays by low calottes. The narthex has a cross-vaulted roof. In the exterior of the church, the arms of the cross project and the dome, like those of the Middle Byzantine churches in Athens, belongs to the 'Athenian' type. Harmonious geometrical sketches exist in the interior of the church, as N. Moutsopoulos had originally mentioned. There are also harmonious geometrical sketches on the west side of the church (Figs 7 and 8).

Although there is a tendency to imitate a Middle Byzantine model, elements (mainly constructional and morphological), exist which place the monument in the Post-Byzantine period: the unified roof of the east bays and the sanctuary; the kind of masonry, which consists of irregular shaped stones; the construction of the columns, which are made up of drums; the form of the window frames; the 'Athenian' type dome, which, despite the attempt to imitate that of a Middle Byzantine Athenian monument, has neither the proportions nor the quality of the structure of Middle Byzantine examples.

⁴⁸ Πρόκειται κυρίως για μνημεία του 16ου αιώνα, όπως π.χ. τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στον Υμηττό, τον Άγιο Ιωάννη τον

Πρόδρομο στον Καρέα, τη Μεταμόρφωση του Σωτήρα στο Μόδιο Φθιώτιδας κ.ά.